

ARETE

Politik Felsefe Dergisi
Journal of Political Philosophy

Arete Politik Felsefe Dergisi | Cilt: 1, Sayı: 1, 2021

Arete Journal of Political Philosophy | Vol: 1, No: 1, 2021

Makale Gönderim Tarihi | Received: 25.01.2021

Makale Kabul Tarihi | Accepted: 06.03.2021

Araştırma Makalesi | Research Article

www.aretjournal.org

Yeniden Eleştirel Kuram: Sosyal Felsefenin Görevleri Üzerine

Berkay COŞKUN*

Özet

Eleştirel Kuramın politik felsefeye alternatif olarak öne sürdüğü sosyal felsefe anlayışı, ortaya çıktığı tarihsel-toplumsal dönemin izlerini taşır. Siyasi kurumların irrasyonelleşmesi, demokratik işleyişin patolojik bir vaziyet kazanması, savaşların ortaya çıkması, faşizmin hüküm sürmesi, bireyin özerkliğinin yok edilmesi, tekelci devlet kapitalizmi gibi gerçeklikler Eleştirel Kuramın sosyal felsefe anlayışının oluşturulmasında etkili olmuştur. Bu çalışmada, ortaya çıktığı tarihsel-toplumsal bağlam dolayısıyla Eleştirel Kuramın sosyal felsefe anlayışının günümüz tarihsel-toplumsal gerçekliğini açıklamada elverişli olduğunu ileri sürüyorum. Günümüzde negatif koşullar ağırlaşmakta, savaşlar hâlâ devam etmekte, faşizm geniş çapta hüküm sürmekte, yoksullar ile zenginler arasında uçurum açılmakta, gözetim ve denetim yoluyla tekilin özerkliği hücrelerine kadar kapsanmakta, eleştiri susturulmaya çalışılmaktadır. Böyle bir ortamda sosyal felsefenin görevlerini yeniden ele almak, iki farklı dönem arasındaki tarihsel-toplumsal ortak noktalar nedeniyle gereklidir. Bununla birlikte, Eleştirel Kuramı bütünlüklü olarak yeniden tesis etme girişimi, teorik olduğu kadar pratiği de hedefleyen bir girişimdir. “Başka olan”ı hedefleyen

* Yüksek Lisans Öğrencisi | Postgraduate Student

Sosyoloji Bölümü, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara Üniversitesi | Sociology Department, Faculty of Languages, History and Geography, Ankara University.

b.coskunn03@gmail.com

Orcid Id: 0000-0002-1458-4823

Doi: <http://dx.doi.org/10.47614/arete.16>

Coşkun, B. (2021). Yeniden Eleştirel Kuram: Sosyal Felsefenin Görevleri Üzerine. *Arete Politik Felsefe Dergisi*. 1(1). 26-54.

sosyal felsefe, dünyayı değiştirme çabalarının yenik düştüğü bir ortamda değişim meselesine yeniden ışık tutabilecek bir yaklaşıma sahiptir. Tüm bu nedenlerle, sosyal felsefenin görevlerinin günümüzde hâlâ geçerli olduğu ve Kuramın içinde bulunduğumuz tarihsel-toplumsal gerçekliği kavramada elverişli olduğu, bu çalışmanın temel iddiasını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal felsefe, Teori ve pratik, Akıl tutulması, Eleştirel Kuram, Postmodernizm ve neoliberalizm.

Re-Critical Theory: On the Tasks of Social Philosophy

Abstract

The understanding of social philosophy mooted by Critical Theory as an alternative to political philosophy, carries the traces of the historical-social period in which it emerged. Realities such as the irrationalization of political institutions, the pathological state of the democratic functioning, the emergence of wars, the prevalence of fascism, the totalization of individual autonomy, and monopoly state capitalism have been effective in the formation of the social philosophy of Critical Theory. In this study, I argue that the social philosophy understanding of Critical Theory is convenient for explaining the present-day historical-social reality due to the historical-social context in which it emerged. Today, wars still continue, fascism prevails on a wide scale, the rift between the poor and the rich is widened, the autonomy of individuals is totalized till their cells by surveillance and control, and criticism is tried to be silenced. In such an atmosphere, it is necessary to reconsider the tasks of Critical Theory and social philosophy because of the historical-social similarities between the two different periods. However, the attempt to reappraisal Theory and therefore philosophy is an attempt aimed at practice as well as theoretical. Social philosophy aiming at "the difference one" has an approach that can shed light on the issue of change in an atmosphere where efforts to change the world have been defeated. For all these reasons, the main claim of this study is that the tasks of social philosophy are still valid today and that it has an important place in grasping the historical-social reality we are in.

Keywords: Social philosophy, Theory and practice, Eclipse of reason, Critical Theory, Postmodernism and neoliberalism.

Giriş

Bir zamanlar Marksizm konusunda miadını doldurmuş olduğu söylenen Kuram (Bottomore, 2013, s. 71) bugün hâlâ “Ay’ın karanlık tarafında ikâmet etmektedir” (Adorno, 2016, s. 15). Negatif koşulların ağırlaştığı ve öznel aklın – geçici – zaferini ilân ettiği bir dönemde Kuramın imkânlılığını tartışmaya açmak, mevcut olanın yadsınması açısından gereklidir. Eleştirinin yıkıcılığa dönüştüğü ve radikal eleştirinin bastırılmaya çalışıldığı bir düşünsel ortamda, Eleştirel Kuramın yeniden bütünlüklü tesisi için onu tartışmaya açmak önemli bir girişim olacaktır. Günümüzde Eleştirel Kuramın tarihsel

önemini ortaya koymak için, sosyal felsefenin ne yapması gerektiği sorusunu ve onun görevlerini yeniden değerlendirmeye almak gereklidir.¹

Axel Honneth'e (2000, s. 22) göre sosyal felsefe, mevcut olanın eleştirisini hedefleyen bir felsefe dalıdır (akt. Çelebi, 2001, s. 24). Daha açık bir ifadeyle, sosyal felsefe, tekilin özerkliğini elinden alan, sömürüyü, tahakkümü, adaletsizliği ve eşitsizliği üreten sosyal süreç ve yapıların topyekûn eleştirisidir (Deranty, 2021, s. 267). Sosyal felsefenin ne olduğu sorusu, sosyal felsefenin ne yapması gerektiğini sorusunun üzerindeki buğuyu bir miktar ortadan kaldırır. Ne var ki buğuyu bir miktar ortadan kaldırdıktan sonra bulanık ve kesikli bir görüntü oluşur. Bu nedenle çalışmada, Kurama uygun olarak, "felsefe nedir?" sorusunu sorma ya da felsefeyi tanımlama girişimine mesafeli duruyorum. "Felsefenin tanımı yoktur. Felsefeyi tanımlamak, onun söyleyeceklerini açıkça sayıp dökmekle birdir" (Horkheimer, 1998, s. 171). Bu nedenle sosyal felsefenin günümüzdeki görevini açık kılmak, onu tanımlama girişiminden daha elverişli olacaktır.

Soru net: Adorno'yu tekrarlırsak, "Felsefe, çok uzun zamandır olduğu şekliyle, eleştirel bir yöntem olarak, heteronominin gittikçe artmakta olan etkisine karşı alınacak bir önlem olarak hâlâ gerekli midir?" (Adorno, 2003, s. 190). Başka türlü sorarsak, özgürlüksüzlüğün, adaletsizliğin, eşitsizliğin hüküm sürdüğü, negatif koşulların ağırlaştığı ve tekilin özerkliğinin yok edildiği bir dönemde felsefenin görevi nedir? Detaylandırırsak, zenginler ile yoksullar arası gediğin açıldığı, sınıfsal ayrımların keskinleştiği, sağ popülizmin ve faşizmin hüküm sürdüğü, ekolojik krizin derinleştiği, ayrımcılığın arttığı, öznelerin özerkliklerinin ve "biz" olabilmelerinin engellendiği ve eleştirinin susturulduğu bir dönemde felsefe ne yapmalıdır? İşte, tam da böyle bir dönemde tekilin özerkliğini dert edinen Eleştirel Kuramı gündeme taşımak önemlidir. Bu bağlamda çalışmada, belli pürüzlerin de olduğunu kabul ederek Eleştirel Kuramın sosyal felsefe anlayışı ile günümüz tarihsel-toplumsal dönemini kavramanın elverişli olduğunu iddia ediyorum. Bu iddiayı açık kılmak için ilk olarak Eleştirel Kuramın tarihsel önemini ortaya koyuyor, sonrasında tekilin özerkliğinin engellendiği bir dönemde eleştiri etkinliğinin önemini gösteriyor, ardından teori ve pratik ilişkisine eğiliyor ve son olarak

¹ Bir politik felsefe dergisinde Eleştirel Kuramın sosyal felsefe yaklaşımını ele almak ironik gözükülebilir. Bu ironi, Kuramın, politik felsefeye alternatif olarak sosyal felsefeyi öne sürmesinden dolayı ortaya çıkar. Yine de, Kuramın sosyal felsefe anlayışının politik birçok boyutunun bulunduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir. Dolayısıyla Kuramın sosyal felsefe ile ilgili söylediklerinin politik felsefe açısından da önemi bulunmaktadır (Deranty, 2021, s. 269-273).

da akıl meselesini ele alıyorum. Yazıyı sosyal felsefenin günümüzdeki görevlerini belirterek ve tartışma noktalarına dair bazı öneriler sunarak sonuçlandırıyorum.

1900'lerin İlk Yarısından 2000'li Yıllara

Teoriler, mevcut gerçeklikten kopuk bir şekilde ortaya konulmazlar; hatta en soyut ve metafizik düşüncelerin bile tarihsel ve toplumsal arka planı boş değildir. Bunun gibi Eleştirel Kuram da belirli bir tarihsel-toplumsal gerçeklik içerisinde oluşturulmuştur. Günümüzde sosyal felsefe açısından Eleştirel Kuramın neden önemli olduğunu kavramak için, onun ortaya çıktığı tarihsel-toplumsal ortam ile içinde bulunduğumuz tarihsel-toplumsal ortamı karşılaştırmak önem arz etmektedir. Bu karşılaştırmayı sunabilmek için burada iki farklı dönemin genel ortamına ve yapısal gerçekliğine odaklanıyorum. Belirtmek gerekir ki, iki dönem arası en önemli ortak nokta yapısal gerçekliğin tekilin özerkliği engellemesidir (nihayetinde Kuramın temel derdi de buydu). İki dönem arasında yapısal ve tarihsel boyuttan birtakım benzerlikler yakalamak mümkünse de, bu iki dönem arasında ciddi farklılıklar da vardır. Fakat bu farklılıklara rağmen, tekilin özerkliği hâlâ ciddi bir sorundur. Bu nedenle burada, tekilin özerkliği meselesini tartışmanın merkezine alarak, iki dönem arası yapısal benzerlikleri ve farklılıkları ele alıyorum. Bunun için de meseleyi daha çok iktisadî ve politik yönüyle değerlendiriyorum.

Frankfurt Okulunun, özellikle Pollock, Löwenthal, Horkheimer, Marcuse, Adorno gibi isimlerin çalışmalarının ön planda olduğu 1920'den 1970'e kadar olan erken dönemi göz önünde bulundurulduğunda, yaşanan toplumsal meseleleri, bir yandan, kendisini karşısındaki nesne karşısında üstün olarak konumlayan egemen öznenin, karşı tarafın öznelğini elinden aldığı ve nesnenin salt nesnelğine terk edildiği, diğer bir deyişle bir tarafın ötekileştirildiği olaylar silsilesi olarak yorumlamak mümkündür. Diğer yandan ise, yaşanan iki büyük savaş, tekeller devlet kapitalizmi, faşizm, antisemitizm, soykırım, sürgün edilme gibi birçok travmatik olaylar gerçekleştiğini hatırlamak gerekir. David Harvey'in (1997, s. 26) belirttiği üzere:

20. yüzyıl, ölüm kampları ve ölüm mangalarıyla, militarizmi ve iki dünya savaşıyla, nükleer yokolma tehdidi ve Hiroşima-Nagazaki deneyimiyle, hiç kuşkusuz bu iyimserliği tuzla buz etmiştir. Bundan da kötüsü, Aydınlanma projesinin kendi amaçladığının tersine yol açarak, insanlığın özgürleşmesi hedefini, insanlığın kurtuluşu adına evrensel bir baskı sistemine dönüştürmeye daha baştan mahkum olduğu yolunda bir kuşku doğmuştur.

İktisadî ve politik açıdan Eleştirel Kuram, 1920-1970 arası dönemin bir ürünüdür. İki Dünya Savaşı arası dönem, Amerikan tüketimciliğinin hızının ivme kazanmaya

başladığı, birçok kapitalist ülkede işsizliğin üst seviyelere ulaştığı, işçi muhalefetinin güçlendiği, ekonomik krizin patlak verdiği, piyasaların daraldığı, bu gelişmeleri takiben Keynesçi politikaların uygulandığı, ulus devletlerin oldukça güçlendiği, bunlarla bağlantılı olarak faşizmin, milliyetçiliğin ve ulus devlet anlayışının zirve yaptığı, liberal anlayışın çöküp tekelci devlet kapitalizminin hüküm sürdüğü bir dönemdir (Faulkner, 2014, s. 291-295; Okyayuz, 2014, s. 409-413).

1940'lar ise, 2. Dünya Savaşı'nın çıktığı ve bu savaşların ardından dünyanın ABD ve SSCB arasındaki soğuk savaşa tanıklık ettiği bir dönemdir. İkinci Dünya Savaşı sonrası ise gelişmiş ülkelerde ekonomik patlamanın yaşandığı, işsizliğin önemli ölçüde azaldığı, sosyal devletin ve Keynesçiliğin refah bir ortam yarattığı “kitlesele bolluk” dönemidir (Faulkner, 2014, s. 330-331).

Sol muhalefetin ve öğrenci hareketlerinin damgasını vurduğu 1960'lı yıllar ise 50'lerdeki ekonomik patlamanın yavaş yavaş sona erdiği, buna bağlı olarak tıpkı iki Dünya Savaşı arasındaki döneme benzer olarak eğitim, istihdam, çalışma koşulları ve ücretleri konusunda karşı çıkışların yükseldiği bir dönemdir (Faulkner, 2014, s. 355-357). Bu dönem aynı zamanda Kuramın doruk noktasını ve bir yandan da Kuramın erken döneminin sonunu teşkil etmektedir. Bir yandan Adorno ve Horkheimer'in yazıları sayısız öğrenciye kaynaklık etmiş, diğer yandan Marcuse öğrenci hareketinin ve Yeni Sol anlayışının teorisyenliğini üstlenmiştir (Bottomore, 2013, s. 14-15).

Tüm bu gelişmeler, Kuramın ortaya çıkışında ve gelişmesinde belirleyici olmuştur. Tekilin özerkliği meselesi yönünden ise Kuram, savaşlarda milyonlarca insanın hayatını kaybettiği, faşizm yüzünden sayısız insanın yerini yurdunu terk ettiği (kimisinin terk edemeden zulme uğradığı ya da hayatını kaybettiği) ya da soykırıma kurban gittiği, hem kapitalizmin hem faşizmin insanları baskıladığı ve sömürdüğü, kısaca tekilin özerkliğinin totalize edildiği bir dönemin ürünüdür.

Böyle bir dünyada Okul üyelerinin yazacakları meseleler de büyük ölçüde belirlenmiş oluyordu. Okul, yıkımın, barbarlığın, savaşa gömülmüş bir dünyanın içinde felsefe etkinliğini sürdürmüştür (Therborn, 2006, s. 34-37). Frankfurt Okulu yazarları tam anlamıyla yıkımın ortasında eleştirilerini yöneltmişlerdir. “Burjuva toplumunun liberal döneminin çöküşünden sonra, faşizmin yükselişi ve çöküşü, “Amerikan tarzı” kapitalizmin modernizasyonu ve Almanya'nın restorasyonu...” (Spurk, 2008, s. 218). "Devasa ekonomik girişimler, ezici vergiler, orduların ve silahlanmanın olağanüstü

büyümesi, zoraki disiplin, doğabilimlerin tek yanlı teşvik edilmesi ve benzeri" (Horkheimer, 1940, s. 479). Tam da böyle bir dönemde Eleştirel Kuram toplumsal çelişkilerin, eşitsizliklerin, adaletsizliklerin ve tekilin özerkliğini hiçe sayan tarihsel-toplumsal düzenin bir yadsınması olarak yazılmıştır. Kuramın da günümüz açısından önemi de burada yatmaktadır.

Kuramın ortaya çıktığı zamanlardan günümüze dünya, savaşın sona erdiği, herkesin huzur içinde yaşadığı, doğaya karşı yabancılaşmışlığın sona erdiği, ayrımcılıkların, adaletsizliklerin, eşitsizliklerin son bulunduğu bir ortama kavuşmamıştır. Aksine bugün sağ popülizmin ve faşizmin atmosferi kapladığı (Saraçoğlu, 2017), cinsiyete dayalı ayrımların arttığı, neoliberalizm ve postmodernizmle beraber hakikatin öznelleştirildiği (Eagleton, 2011, s. 9-12), ekolojik krizin giderek derinleştiği (Foster, 2008), siyasi kutuplaşmaların keskinleştiği, neoliberal politikalarla yoksullar ile zenginler arasındaki gediğin açıldığı (Foster, 2011, s. 43-46), her tür ayrımcılığın körüklendiği ve “başka olan” a inancın kalmadığı bir dünyada yaşıyoruz. Türkiye’de ise bilim insanlarının kendi alanlarından tasfiye edildiği, sanatçıların, düşünürlerin, bilim insanlarının göç etmek zorunda kaldıkları, kimilerinin hapis yattığı, eleştirinin bastırılmaya çalışıldığı bir ortamda yaşıyoruz.

Kuramın ortaya çıktığı ve geliştiği dönemden bu zamana tekilin özerkliği sorunu çözüme kavuşmamıştır. Tersine bu sorun, bugün daha da büyük bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. İktisadî ve politik boyuttan değerlendirecek, faşizm ve milliyetçilik – ve bunlara bağlı olarak ayrımcılık – farklı biçimlere ve dinamiklere sahip olsa da günümüzde yeniden önemli bir problem hâline gelmiştir. Bunun yanında dünyada makro ölçekte savaşlar olmuyorsa da, dünyanın çeşitli yerlerine yayılmış olan bölgesel (mikro) savaşlar devam etmekte, siviller öldürülmektedir. İşsizlik, iki Dünya Savaşı arasındaki dönemdekinden daha büyük bir sorun olarak yaşanmaktadır (Palley, 2007). Üçüncü ve Dördüncü Dünya ülkelerinde “sweatshop”lar² varlıklarını hâlâ sürdürmektedir. Ulus-devletin küresel kapitalizm sürecinde konumu değişmiş olsa da hâlâ etkisini korumaktadır.³ Bugünkü gerçekliğin ardındaki tarihsel-toplumsal dinamiklerin farklılığına rağmen, günümüzde, belli yönlerden Kuramın ortaya çıktığı

² “Sweatshop”lar işçilerin, özellikle çocukların ve kadınların, fazlasıyla düşük ücretler karşılığında uzun saatler boyu çalıştırıldıkları atölyelerdir.

³ Neoliberal politikalar ve küreselleşmeyle beraber devletin sermaye karşısında değişen konumunu değerlendirmek için şu çalışmalara bakılabilir: Bonefeld, 2013; Habermas, 2002; MacGregor, 2007; Wood, 2007.

dönemin gerçekliğine benzer bir gerçekliği paylaşmaktayız. Adaletsizlikler, eşitsizlikler, sömürü, tahakküm hâlâ devam ediyor; tekilin özerkliği ise önemli bir sorun olarak karşımızda duruyor. Bu nedenle, negatif koşulların bir yadsıması olarak ortaya koyulmuş olan Eleştirel Kuramı gündeme almak önemlidir. Bununla birlikte, iki farklı dönem arası ortak noktalar kadar farklılıkları da hesaba katmak, Kuramın neden önemli olduğu konusunun diğer yüzünü aydınlatmada önemli bir kilit taşı olacaktır.

Bu farklılıklardan en önemlisi, negatif koşulların, Kuramın ortaya çıktığı döneme göre katlanarak artmış olmasıdır. Bunun anlamı, tekilin özerkliğini elinden alan düzenin daha da güçlenerek tekili daha fazla edilgenleştirmiş olmasıdır. Özellikle neoliberalizmle beraber dünyada yaşanan gelişmeler bu durumu doğrular niteliktedir. Neoliberalizm, iki dönem arasındaki önemli bir iktisadî ve politik farklılığı teşkil etmektedir. Kuramın ortaya çıktığı ve geliştiği dönemlerde uygulanan iktisadî politikalar Keynesçilik olarak ifade edilmektedir. Keynesçilik, 1929'da serbest piyasa kapitalizmin yarattığı ekonomik çelişkiler sonrasında, liberal sosyal demokrat bir tavırla, krizin aşılması, sosyalist hareketlerin bastırılması ve piyasanın sürdürülebilirliği için devletin piyasalara müdahalesi şeklinde uygulamaya koyulan iktisadî politikalar (Faulkner, 2014, s. 295-297; Saraçoğlu, 2014, s. 373-375). Erken dönem Kuramın sona ermesinden yaklaşık 10 yıl sonra uygulamaya koyulan neoliberalizm ise Keynesçiliğin ve bununla beraber sosyal demokrasi anlayışının iflas ettiği, ekonomik büyümenin yavaşladığı, dolayısıyla artık başka politikalara ihtiyaç duyulduğu bir dönemde, devletin piyasayı kısıtlamasına karşı olarak geliştirilen ve Keynesçi politikaların yarattığı ekonomik çelişkileri çözüme kavuşturma maksadıyla öne sürülen iktisadî politikalar (Faulkner, 2014, s. 365; Foster, 2011, s. 132-133; Saraçoğlu, 2014, s. 375-378). Neoliberalizm, Keynesçi politikalarla farklı olarak neoliberalizm, sosyal yardımların azaltıldığı, sendikaların ve işçi eylemlerinin güç kaybettiği, sosyal demokrasi anlayışının ortadan kaldırıldığı, refah devletinin sona erdirildiği bir politikadır. Neoliberalizmin uygulanmasından beri işsizlik katlanmış, hem ülke içi hem ülkeler arası yoksulluk artmış, yoksullar ve zenginler arası uçurum açılmış, ekolojik kriz patlak vermiş, neoliberalizmin güçlü bir devlete ihtiyaç duymasından ötürü de çeşitli ülkelerde faşist yönetimler başa gelmiştir (Bonefeld, 2013, s. 108; Faulkner, 2014, s. 361-366; Foster, 2006, s. 255-265; Foster, 2011, s. 43-46; MacGregor, 2007; Palley, 2007).

Bu hâliyle neoliberal politikalar, Kuramın ortaya çıktığı iki Dünya Savaşı arasındaki durumu – belki de daha ağırını – geri getirmiştir. Kısa vadede ekonomik çelişkileri çözüme kavuşturduğu sanılan, ancak bir süre sonra ciddi iktisadî krizlere yol açan neoliberalizm, birçok toplumsal çelişkiyi de tetikleyerek insanların, Eleştirel Kuramın erken döneminden daha negatif koşullarla yüz yüze gelmelerine yol açmıştır. Negatif koşulların yadsınması olan Eleştirel Kuram, negatif koşulların ağırlaştığı günümüzde tam da mevcut olanın kökten bir eleştirisini sunmak için gereklidir.

Buraya kadar ele aldığımız iki dönem arası farklılıklar, Eleştirel Kuramın günümüzde neden hâlâ önemli ve kullanışlı olduğunu tarihsel-toplumsal boyuttan göstermek içindi. Ancak nesnel bir tavır ortaya koyarak, Kuramın günümüzü açıklamada eksik kalacağı önemli noktaların da olduğunu belirtmek gerekir. İki dönem arası bazı farklılıklar var ki, erken dönem Kuram bu farklılaşmaları açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Kanımca bu farklılıklardan en önemlisi yeni toplumsal hareketlerdir.

Yeni toplumsal hareketlerin Adorno ve Horkheimer’in ölümünden sonra belirgin hâle gelmesi ve onların eskiden bu konuyu yorumlamayı sağlayacak yeterli bir şema sunmamaları nedeniyle, erken dönem Kuram ile yeni toplumsal hareketleri anlamaya çalışmak pek elverişli olmayabilir. Bunun yerine son dönem Kuramcılara yönelmek daha uygun bir seçenek olabilir. Örneğin geç dönem kuramcılardan Claus Offe yeni toplumsal hareketler için yeni yorumlamalar sunar. Offe, eski sınıf merkezli hareketlerden farklı olarak yeni toplumsal hareketlerde daha çok kimlik meselesinin öne çıktığını ve bu hareketlerin orta sınıf tabanlı olduğunu ve gençlerin ve eğitimli kişilerin temel aktörler olduğunu ayırt edici nitelik olarak vurgular. Buna göre, yeni toplumsal hareketler (Offe’nin adlandırmasıyla “yeni siyasal paradigma”) eski hareketlerden farklı olarak, ekonomik çıkarlardan ziyade değerlerin öne çıkarıldığı, daha çok insan hakları, çevrenin korunması, kimlik özgürleşmesi gibi meselelerin protestolar yoluyla savunulduğu hareketlerdir (Offe, 1985, s. 265). Bununla birlikte, yeni toplumsal hareketlerin yükselişi, örgütlü işçi eylemlerinin düştüğü döneme de denk gelir. Örneğin eskiden örgütlü işçi direnişleri söz konusuysen, günümüzde Türkiye bazında konuşacak olursak, çalışan nüfusun neredeyse yarısı asgari koşullarda yaşamaya zorlanmasına rağmen, büyük işçi eylemleri bir yana, sendikalaşma oranları (2018 yılı için %8.6) dahi düşüktür (DİSK-AR, 2019). Adorno ve Horkheimer’in büyük ölçüde eski toplumsal hareketlerin etkin olduğu dönemlerde Kuramı oluşturup geliştirdiklerini göz önünde bulundurursak, toplumsal

hareketlerdeki bu farklılaşmayı erken dönem Kuramla açıklamanın pek de mümkün olmadığını kavrarız.

Erken dönem Kuramın açıklamakta yetersiz kaldığı başka bir nokta ise feminizmdir. Feminizm, Eleştirel Kuramın son döneminde yükselişe geçmesi nedeniyle, erken dönem Kuram bu düşünce ile yeterli tanışma fırsatı yakalayamamıştır. Her ne kadar otorite, tahakküm ve aile konusuna yönelik iktisadî, politik, toplumsal ve psikolojik temelde çözümlenmeler mevcut olsa da (Horkheimer, 1936; Horkheimer ve Adorno, 2015, s. 145-165), erken dönem Kuram feminizm düşüncesi kadar detaylı ve gelişmiş değildir. Bu açıdan, tekilin özerkliği sorununun bir parçası olarak günümüzde oldukça tartışılmalı toplumsal cinsiyet eşitsizliğini, Okulun ilk dönemiyle kavramak bazı açılardan elverişli olacaksa bile yetersiz kalacaktır. Son dönem Eleştirel Kuramcılardan olan Seyla Benhabib (2008), Nancy Fraser (2008) gibi düşünürler bu sorunun farkında olarak, mevcut tartışmalardan hareketle Kuramı, feminist düşünceyle beraber güncelleme girişiminde bulunmuşlardır. Her ne kadar Benhabib ve Fraser arasında tam bir uzlaşma sağlanamamış olsa da, Eleştirel Kuramla feminizmi birleştirmek yönündeki çaba değerlidir.

Yeni toplumsal hareketlerle bağlantılı olarak erken dönem Kuramın açıklamakta yetersiz kaldığı diğer bir nokta ekoloji düşüncesidir. Ekoloji düşüncesi büyük ölçüde Adorno ve Horkheimer'in vefatlarından sonra ortaya çıkmıştır. Elbette Kuramın içerisinde insan-doğa meselesine yönelik birçok sorgulama mevcuttur. Hatta Alfred Schmidt'in (2014) 1957-1960 yılları arasında Adorno ve Horkheimer'in danışmanlığında yazmış olduğu – ve sonradan eko-sosyalist tartışmalarda önemli bir kaynak olan – *Marx'ta Doğa Kavramı (The Concept of Nature in Marx)* isminde önemli bir doktora tezi dahi bulunur. Yine de kimisine göre Kuram mevcut ekolojik krizi anlamak için elverişliken (Cassegård, 2017) kimisi için ise insan merkezci olması nedeniyle pek de uygun bir yaklaşım olarak değerlendirilmez (Eckersley, 1997, s. 109-115). Burası, bu konuda net bir hüküm verilecek bir yer değil; ancak erken dönem Kuramın günümüz ekolojik krizini kavramada yararlı teorik çerçevesi bulunduğu görüşüne katılmakla birlikte, ekolojik düşünceyle beraber de geliştirilmesi gerekli olduğunu belirtmek gerekir.

Saymış olduğum bazı yetersizliklere rağmen, Kuramın sosyal felsefe ve sosyal bilim anlayışının, günümüz meselelerini kavramada önemli bir yorumlayıcı şema sunduğunu tekrarlamak istiyorum. Eleştirel Kuramın oluştuğu ve geliştiği tarihsel-

toplumsal ortam ile günümüz gerçekliği arasındaki negatif koşullar ortadadır. Böyle bir ortamda Kuramın sosyal felsefe için dile getireceği ve getirmesi gereken birtakım sözler muhakkak vardır. Kapitalizmin küreselleştiği bir dünyada, özgürlüksüzlük ve adaletsizlik de hem insanlık hem doğa adına küreselleşmiştir. Sömürünün ve tahakkümün küreselleştiği, eleştirinin susturulduğu otoriter rejimlerin çoğaldığı bir dünyada, tekilin özerkliğinin giderek yok edildiği bir ortamda ve nesnel hakikatin tutulmaya uğradığı bir dönemde Eleştirel Kuramı tartışmaya açmak, günümüzde sosyal felsefenin teori ve pratik açısından ne yapması gerektiğine dair önemli hareket noktaları sunacak ve Kuramın yeniden bütünlüklü tesisi için önemli bir adım atmayı sağlayacaktır.

Eleştirinin Tarihsel Görevi

Eleştirel Kuramda felsefenin ne ifade ettiğini saptamak için öncelikle Eleştirel Kuramın ne olduğuna bakmak gerekir. Buna ilk olarak eleştiri ifadesiyle kastedilenin ne olduğunu netleştirmekle başlamak bir çıkış noktası sağlayacaktır. Eleştirinin, Eleştirel Kuramdaki anlamı, Kuramın ne olduğunu anlamada yardımcı olacaktır.

Horkheimer eleştiriye burjuva idealizmindeki eleştiriden ziyade, toplumsal olanın eleştirisi olarak ele alır. Ona göre eleştiri, “egemen düşünceleri, eylem biçimlerini ve toplumsal koşulları düşünmeden, alışkanlık gereği kabul etmemeye yönelik entelektüel ve sonunda pratik bir çabadır; toplumsal yaşamın tek tek yanlarını birbirleriyle ve dönemin genel düşünceleri ve hedefleriyle uyum içine sokmak, onları genetik olarak türetmek, görünüşü ve özü birbirinden ayırmak, olayların temellerine inmek, yani kısacası onları gerçekten bilmektir” (Horkheimer, 1940, s. 483).

Horkheimer’da eleştiri, görüneni olduğu gibi onaylamamayı ve görüneni şekillendiren realiteye odaklanmayı ifade eder. Bunu ise, burjuva idealizmindeki eleştiriden ziyade, diyalektik materyalizm ve politik ekonomi eleştirisi sağlar (Horkheimer, 1937, s. 366). Diyalektik materyalizm temelli bir eleştiri, gerçekliği tarihsel ve toplumsal boyutlarıyla ele alan bütüncül bir yaklaşım sunar. Eleştirel Kuramı, bu türden bir eleştiri etkinliği dahilinde anlamak gerekir.

Eleştirel Kuram mevcut olanın bir sorgulaması ve eleştirisidir: "Felsefenin doğru toplumsal işlevi, var olanın eleştirisinde yatar" (Horkheimer, 1940, s. 477). Mevcut olanın yadsınmasından kasıt, tekilin, tekil olabilmesini engelleyen düzenin ve güçlerin yadsınmasıdır (Horkheimer, 1998, s. 187). Horkheimer, özneyi yapı karşısında edilgen

olarak konumlandırılan düşüncelere karşı olarak, “tikel olana, içinde var olduğu genel (bütün) olanda bir hareket alanı sağlamak ve genelin tikel üzerindeki hegemonyasını kırmaya” çabaladığı yadsıyıcı bir teori girişiminde bulunur (Dellaloğlu, 2018, s. 28). Bu hâliyle Kuram, tekilin bütün dışındaki özerkliğini yok sayan tüm sistemci ve mutlakçı felsefelerle karşı bir girişimdir (Horkheimer, 1993, s. 1-6). Kuram hiçbir şeyin ebedi ezeli olmadığını belirttiği gibi, öznelere gerçekliği değiştirmede etkin rol alabilecek güçte olduklarını da vurgular (Horkheimer, 1937, s. 389).

Eleştirel Kuram mevcut toplumsal çelişkilere ve insanlar üzerindeki ezici güçlere karşılık yabancılaşmanın ortadan kalktığı, öznenin görece özerkliğini elde ettiği, baskıların sona erdiği bir toplum umudundan doğan uğraştır: Eleştirel Kuram, “insanların köleleştirici koşullardan özgürleşmelerini de hedefler” (Horkheimer, 1937, s. 392). Bu nedenle Kuram, öznelere ezip geçen düzen, konum ve güce karşı öne sürülmüş olan bir radikal eleştiri yaklaşımıdır. Bu yönüyle de yadsıyıcı bir etkinlik olarak Kuram rahatsızlık verir: “Felsefe, dünyaya akli getirmek doğrultusunda yöntemli ve inatçı bir çabadır; felsefenin nazik ve tartışmalı konumunu belirleyen budur. Felsefe rahatsızlık verir, dik kafalıdır ve üstelik doğrudan bir yararı yoktur, bu yüzden gerçekten de bir kızgınlık kaynağıdır” (Horkheimer, 1940, s. 480). Horkheimer’in felsefeyi rahatsızlık veren bir niteliğe sahip olarak görmesi, onun metafizikçilere karşı tepkisinin de bir parçasıdır. Çünkü ona göre metafizikçiler, “... insanın canını sıkan ve rahatsız eden konular karşısında pek kıllarını kıpırdatmazlar; bu konulardan aman aman etkilenmezler” (Horkheimer, 2009, s. 100). Oysa bu metafizik felsefelerle karşı diyalektik materyalizm insanların, belli grupların ve konumların huzurunu kaçırmaz ve kaçırılmazdır da.

Bunlardan hareketle Eleştirel Kuram: 1. Mevcut olanı teorik olarak yadsıma etkinliğidir. Bu yönüyle Eleştirel Kuram; 2. Görünüm ve öz ayırımına başvurur ve toplumsal gerçekliğin “realite”sini bilmeyi ve ortaya çıkarmayı hedefler. 3. Eleştirel Kuram mikro ve makro arasında diyalektik bir etkileşim kurmayı hedefler. Bununla birlikte Eleştirel Kuram ya da Teori:

- 1) Eleştirel teori, yarışan disiplinler (bilimler/alanlar) arasındaki sınırları zayıflatmakta ve sınırları çizmeye karşı çıkmaktadır. 2) Eleştirel teori, toplum ve kültür, ekonomi, politika ve felsefe arasındaki bağı ve birbirlerine bağlı olmayı vurgulamaktadır. 3) Eleştirel teori, çoklu disiplinler bakış açısıyla geleneksel ve çağdaş sosyal bilimsel teorilerden ayrılmakta, diyalektik ve materyalist sosyal teori geliştirmeye girişmektedir. 4) Eleştirel teorisyenler, bütün sosyal süreçlerde ekonominin yapıcı rol oynadığını ileri sürmektedirler. 5) Eleştirel teori, felsefe ve sosyal teori arasında kurulmuş/gerçekleşmiş sınırları ortadan kaldırmakta ve

ayrıca teoriyle siyasa arasındaki ayrılıkları da yok etmeye girişmektedir (Kızılcılık, 2008, s. 86-87).

Eleştirel Kuramın ne olduğu konusundaki açıklamalar, sosyal felsefenin görevlerini de ortaya koyacak yolu açar. Bu yolun bir durağı yadsımadır: "Yadsıma, felsefede çok önemli bir rol oynar. İki uçlu bir yadsımadır bu: Varolan ideolojinin mutlakçı iddialarının yadsınması, aynı zamanda gerçekliğin yüzsüzlüğünün ve utanmazlığının yadsınması" (Horkheimer, 1998, s. 183).

Yadsıma, tekili özgürlüksüzlüğe mahkûm eden ve kendisini tek ve sonsuz geçmiş gibi sunan düzenin yadsınmasıdır. İnsanların özgürlüğünün hücrelerine kadar el konulduğu bir dönemde sosyal felsefenin ödevi, "maddi dünyanın, bugün olduğu gibi, kayıtsızca kabullenilişine karşı" çıkmaktır (Adorno, 2003, s. 186). Düşünce, mevcut olana ve mevcut olanı olumlayan tüm öğelere karşı eleştirel durmalıdır. Horkheimer'ın da belirttiği gibi, "felsefenin doğru toplumsal işlevi" tam olarak yadsımadan geçmektedir. Bunun günümüz toplumsal ortamında anlamı oldukça büyüktür.

Materyalizme dayanan Eleştirel Kuram, tekilin özerkliğinin totalize edilmesini ciddi bir sorun olarak kendisine dert edinir. Tekilin özerkliğinin, genel tarafından kapsanması, tüm mutlakçı pratikler bu dünyanın cehennemidir. Özneyi ezip geçen güç, özneye ıstırabı yakıcı şekilde yaşatır. Bu yüzden, "İstiraba ses verme ihtiyacı, bütün hakikatlerin önkoşuludur. Çünkü ıstırap, öznenin omuzlarına binen nesnelliktir; öznenin en öznel unsuru olarak deneyimlediği ifadesi, nesnellik üzerinden dolayımlandır" (Adorno, 2016, s. 28). Eleştirel Kuram, öznenin yaratıcı güçlerini sakatlayan ve ona kendisinin olmayan bir hayatı sunan mevcut olana karşı bir konum alır. Bu nedenle mevcut olanın değişmesi gerektiğini ve başka olana ihtiyacımız olduğu görüşünü savunur: "Materyalizmi ilgilendiren dünya görüşü değildir, insanların ruhu da değildir; onu ilgilendiren, insanların acı çektiği ve ruhlarının açıkça kötürümleşmek zorunda kaldığı koşulların değiştirilmesidir" (Horkheimer, 1933, s. 35).

Bugün gerek neoliberalizmle beraber ağırlaşan yaşam koşulları nedeniyle olsun, gerek neoliberal gözetim ve denetim tekniklerinin gelişmesi yoluyla olsun, bireyin özerkliği büyük ölçüde totalize edilmektedir (Han, 2020). Bu nedenle Eleştirel Kuram günümüzü kavramada önemlidir ve yeniden değerlendirmeye ihtiyaç vardır. Derdi realiteyi ifşalamak olan, adaletin ve özgürlüğün arayışında olan ve doğruya giden düşünsel temeli sağlama görevini üstlenen Eleştirel Kuram bugün, insanlığın yaşanan

acılarının, doğanın katledilişinin, adaletsizliğin ve özgürlüksüzlüğün işitilmesinde öncü olacaktır. Eleştirinin bastırılmaya çalışıldığı toplumumuzda, Eleştirel Kuram, hakkaniyetli bir eleştiri etkinliğinin yolunu açacaktır. Eleştiri etkinliği, ne kadar bastırılmaya çalışılsa da, tüm ıstırap veren baskılara rağmen sürdürülecektir. Bu nedenle, sosyal felsefenin bir görevi, eleştiri etkinliğini sonuna kadar sürdürmek, adaletin ve doğrunun yanında yer almaktır.

Felsefe ve Praksis

Sosyal felsefenin günümüz açısından önemli olan diğer bir görevini kavramak için Eleştirel Kuramda praksis meselesine bakmak yol gösterici olacaktır. 1968 öğrenci hareketinden bu yana Eleştirel Kuramın praksisten uzak olduğu çok fazla dile getirilir olmuştur (Adorno, 2020). Özellikle, *Akıl Tutulması*'nın (1998, s. 184-187) son sayfalarındaki felsefenin reçete vermemesi gerektiği yönündeki düşünceler de bu dile getirmeleri etkilemiştir. Açıkçası, Adorno ve Horkheimer'in son dönemlerde, belli başlı pürüzlerin varlığına rağmen, Marksizmden koştukları ya da praksise sırtını döndükleri şeklindeki görüşe katılmıyorum (Slater, 1998; Vandenberghe, 2016). Sonraki başlıkta da göstereceğim üzere, teori pratik ilişkisi hususunda Kuramın 60'lı yılları ile erken dönemi arasında katıksız bir tutarlılık olduğunu da savunmuyorum. Ancak Adorno'nun ve Horkheimer'in Kuramın temelinden tamamen koştukları ve gericiğe saptıkları iddiasını da aşırı buluyorum. Onların praksis hakkındaki düşüncelerine de bu pencereden bakmak gerektiğini ileri sürüyorum. Bunun için bu başlıkta Eleştirel Kuramda teori ve pratik ilişkisini ele alıyor, bir sonraki başlıkta ise Adorno ve Horkheimer'in Kuramın temelinden koştukları iddiasını çelişkileriyle beraber inceliyorum.

Eleştirel Kuramın adaletsizliğin, eşitsizliğin, özgürlüksüzlüğün, tahakkümün, faşizmin, sınıfsal ayrımın, doğaya olan yabancılaşmanın sona erdiği bir toplumsal ortamı tahayyül ettiği anlaşılmaktadır. Fakat böyle bir toplum tahayyülünün nasıl gerçeklik kazanacağı sorusuna Kuramda somut bir yanıt yoktur. Fakat bu durumu Kuram eyleme mesafeli duruyor şeklinde yorumlamak hızlı bir çıkarım olacaktır. Bu nedenle, Kuramda teori ve pratik ilişkisini sorgulamaya açmak gereklidir.

Eleştirel Kuram ne ortaya çıkış yıllarında ne de 60'lı yıllarda doğrudan bir eylem modeli sunmayı hedeflememiştir esasında. Eleştirel Kuram teori ve pratik arasında önemli bir ayrıma gider. Özdeşlik ilkesini eleştiren Kuram, bu ikisinin de saf özdeşliğini onaylamaz. Buna göre, felsefe bize ne yapmamız gerektiğini söylemez. Reçeteler sunan

bir felsefe anlayışı, teori ve pratiği özdeş kılma hatasına düşmüştür. Bunun anlamı felsefe ve pratik arasında hiçbir bağlantı olmadığı değildir. Felsefe ne yapmamız gerektiğini söylemez ama neler yapabileceğimiz konusunda bize düşünsel yollar açar. "Yanlış yaşam, doğru yaşanamaz" ifadesine rağmen böyledir bu (Adorno, 2017, s. 41; Bonefeld, 2013, s. 48):

Felsefe, komut vermekle ilgilenmez. Günümüzde düşünsel ortam öyle bulanmıştır ki, bir önceki cümlede yer alan düşüncüyü bile herhangi bir emre boyun eğmeme yolunda aptalca bir öneri olarak hatta hayatımızı koruyabilecek bir öneri olarak yorumlayanlar çıkabilecektir; daha da ötesi, komutlara karşı bir komut olarak bile görülebilecektir bu. Felsefeden yararlanılması düşünülüyorsa, ilk yapılması gereken bu durumu düzeltmektir (Horkheimer, 1998, s. 185).

Eleştirel Kuram teori ve pratiğin özdeşliğine karşı olduğu kadar, bu ikisinin birbirinden kopukluğunu da onaylamaz. Teori, tam da Marx'ın (1979, s. 166-170) diyalektik felsefesine dayanarak, somut gerçeklikten soyuta yükselmesiyle pratiğe dayanır. Mevcut olanın yadsınmasını temel alan bir teori, teori ve pratik arasındaki uçurumu aşmalıdır. Adorno ve Horkheimer, Marx'ı da takip ederek, teoriden doğan bilinçli eyleme yeteneğini, teori ve pratik arasındaki uçurumu aşmak için gerekli görür. Bunun yoluysa herhangi bir reçete önermek asla olamaz: "Felsefe ne bir araçtır, ne de bir reçete" (Horkheimer, 1998, s. 171). Horkheimer, yer yer teori ve pratik konusunda ondan farklılaşsa da, felsefenin reçete olmadığı konusunda Hegel'e katılır (Bumin, 2019, s. 126). Kuramsız bir pratik olmamasının gerekliliğinin yanında, kuram salt pratiğin hizmetine de girmemelidir. Buna göre felsefe doğrudan bir eylem çağrısı yapmaz. Marcuse de (2020), teori ve pratik tartışmasında bazı yönlerden Adorno ve Horkheimer'dan farklılaşsa da, teori ve pratik arasındaki dolayimsız ilişkiyi Kuram açısından uygun görmez: "Verili durumda eleştirel teorinin görevi kendini dolaysızca praksise yöneltmek değildir." Yine de teori mevcut olanın çelişkileri konusunda bir bilinçlenme yaratmalıdır:

Bugün, ütopyaya giden yolda en büyük engel, toplumsal iktidar makinesinin ezici ağırlığı ile atomlaşmış kitlelerin güçsüzlüğü arasındaki oransızlıktır. Geri kalan her şey —her yere sinmiş ikiyüzlülük, sahte teorilerle beslenen inanç, spekülative düşüncenin gerilemesi, iradenin sakatlanması ya da korkunun baskısıyla sonuçsuz faaliyetler içinde dağılıp gitmesi— bu oransızlığın belirtileridir. Eğer felsefe insanların bu hastalıkları tanımalarına yardımcı olursa, insanlığa büyük bir hizmette bulunmuş olacaktır (Horkheimer, 1998, s. 186-187).

Buradan da anlaşılmaktadır ki, Kuram sadece teori etkinliğine önem vermemektedir. Felsefenin görevi insanların, kendi varoluşları ile onları baskılayan

güçlerin arasındaki çelişkinin toplumsal süreçteki işleyişinin farkına vardırmasıdır (Horkheimer, 1940, s. 477). Eleştirel Kuram yalnızca teorik bir yadsımaya dayanmaz. O, gerçekliğin pratikte nasıl değişeceği sorusunu ve dolayısıyla özgürleşme meselesini de düşünür (Deranthy, 2021, s. 267-268). Kuram, mevcut olanı sadece düşünce alanında aşmaya çalışmayı önermemektedir. Çünkü, mevcut olanı düşüncede aşmaya çalışmak, "(...) kendi başına, bu tarihsel durumun aşılması için yeterli değildir. (...) Nihai kurtuluş için yalnızca içsel bir sürece bel bağlayan felsefeler, sonunda boş ideolojilere dönüşür" (Horkheimer, 1998, s. 194). Bu nedenle yadsıyıcı bir etkinlik olarak eleştirinin praksise uzak durduğu şeklindeki yorumlamalar, Kuramın belli bir yönünün görmezden gelinmesinin bir sonucudur.

Eleştirel Kuram, mevcut olanın çelişkilerinin bilinç düzeyine çıkarılmasına aracılık eder. Gerçek anlamda bir bilinçlilik durumu ise bir eylem hâli yaratabilir. Adorno da Horkheimer da bu durumun gayet farkındaydılar. Kuram doğrudan eyleme teşvik etmez ya da herhangi bir eylem modeli önermez. Bu praksise uzak durmak değildir; tam tersine teori ve pratik ilişkisinin diyalektik olarak yerinde bir kavranışıdır. Her ne kadar eski görüşleri sonralarda değişim geçirmiş olsa da, Horkheimer Kuramın özünü onun ilk zamanlarında, 1926-1931 yılları arasında kaleme aldığı *Alacakaranlık*'ta vermiştir esasında:

Marx, sosyalizmi kanıtlamadıysa da kapitalist düzen içerisinde, sosyalizmin hayata geçirilebileceğine olanak sağlayan tandansların var olduğunu gösterdi. Sosyalizm taraftarları, hangi noktadan saldırmaları gerektiğini bilirler. Dünya tarihi sosyalist düzeni engellemez; tarihsel açıdan bu düzen olanaksız değildir. Ama hayata, içkin bir mantık tarihiyle değil, ancak ve ancak, kuramı iyi özümsemiş, kararlı bir şekilde daha iyiyi isteyen insanlarca geçirilebilir; bunun dışında asla. (Horkheimer, 2009, s. 80)

Dolayısıyla eğer pratik üzerine konuşacaksak Kuramı da konuşmak gereklidir. Çünkü felsefe ya da Kuram, "başka olan"ın yaratılması için gerekli olan eylemlere düşünsel bir kaynak sağlar. Kuram, mevcut olanın değişmesine aracı olarak değişim için gerekli teorik temelleri sağlar. Eleştirel Kuram, felsefeye yüklediği bu anlam yoluyla teori ve pratik özdeşliğinin ötesine geçer: Horkheimer'a (1935, s. 180-181) göre, teoriler ya da felsefî anlayışlar mevcut olandaki çatışmaları aşmak için yalnızca bir önkoşul sunmaktadırlar; bu nedenle bunlar tek başlarına, mevcut çelişkileri aşmak için yetersiz kalmaktadırlar. Kuram gerçekliği değiştirmek için tek başına yetersizdir; bu nedenle eylem olmadan Kuram bir şey ifade etmez: "[...] eylem, düşüncenin bir ilavesi, salt bir

öte yanı olarak kavranamaz, her yerde, kuramın içine girer ve ondan koparılamaz” (Horkheimer, 1935, s. 182).

Adorno ve Horkheimer’in (2014, s. 47-48) manifesto girişimlerinde Horkheimer’in dile getirdiği üzere, teori ve pratiğin köklü bir değişime uğraması şarttır:

Pratik derken, dünyanın köklü bir değişikliğe ihtiyacı olduğu konusunda gerçekten de ne kadar ciddi olduğumuzu kastediyoruz. Hem düşüncede hem de eylemde böylesine köklü bir değişiklik gerekiyor. Pratik olan, başka olanda yatıyor; dünyanın başka bir dünya haline gelmesi gerekiyor. Düşünmek yerine başka bir şey yapmamız gerektiğini falan kastetmiyorum; daha ziyade, hem başka bir biçimde düşünmemiz hem de başka bir biçimde eylememiz gerektiğini söylüyorum.

Eleştirinin susturulduğu, negatif koşulların ağırlaştığı, tekilin özerkliğini giderek kaybettiği bir ortamda hem düşünce hem de pratik konusunda köklü değişimlere ihtiyaç vardır. Böyle bir dönemde Eleştirel Kuramın teori ve pratik ilişkisini mevcut olanın yadsınması açısından ele almak önemlidir. Günümüzde felsefenin görevi eleştiri etkinliğini, başka olana düşünsel temel sağlamak ve bilinçlenme yaratma yoluyla mevcut olanın değişiminde aracı olmak hedefiyle sürdürmektir. Diğer bir deyişle, felsefenin günümüzdeki görevi, eleştirel düşüncenin praksise dönüşmesinde aracı olmaktır. Felsefe bu görev için gerekli düşünsel araçları sağlamalıdır. Negatif koşulların yadsınmasında felsefenin bu görevleri tarihsel öneme sahiptir.

Bir Ara Not

Eleştirel Kuramda teori ve pratik ilişkisine dair bu ifadelerden sonra, yazının bütünüyle doğrudan ilişkili olmayacaksa da, teori ve pratik ilişkisine dair bazı kritik noktaları atlamamak adına, erken dönem Kuramın zirvesi ve son dönemi olan 60’lı yıllara değinmek istiyorum. 60’larda, Amerikan’ın Vietnam’a girmesi ve öğrenci hareketlerinin yükselmesi gibi Kuram açısından iki önemli olay yaşanmıştır. Bu ikisinin haricinde başka önemli olaylar da olmuştur elbet. Ancak bu iki olayı özellikle seçmemin nedeni, teori ve pratik konusunda son derece mantıklı ve çekici bir tavır sergileyen Adorno ve Horkheimer’in (öyle ki öğrenciler de onların bu konudaki görüşlerini temel almıştı), bu olaylar hakkındaki çelişkili “gözükten” tutumlarıdır. Öyle ki, onların bu olaylar hakkındaki tutumları, Marcuse’yle aralarında teorik ihtilâflar yaratmış,⁴ diğer yandan ise

⁴ Bu ihtilâfları onlar arasındaki kişisel gerginlik ya da düşmanlık olarak değerlendirmekten ziyade Eleştirel Kuramın içerisindeki teorik tartışmalar olarak ele almak gerekir. Ki Marcuse’nin (2020) Adorno’nun ölümünden sonra belirttiği üzere, oluşan teorik farklılaşmalar, aslında “bir ortaklığın ve dayanışmanın” ürünüdür.

onların muhafazakâr, gerici ve liberal bir tutuma saplandıkları ve Marksizmden tamamen koştukları şeklindeki yorumlara yol açmıştır (Bottomore, 2013, s. 45-57, Kellner, 2013, s. 162; Slater, 1998, s. 172-174; Vandenberghe, 2016, s. 261-262).

Bu yöndeki bir yorum tam tamına doğru bir çıkarım olmamakla birlikte, haksız da sayılmaz. Bu haklılık zamanında sosyalizme kuvvetle bağlı olan Adorno ve Horkheimer'in, sosyalizmin faşizme dönüşmesi karşısında endişe duymalarına dayanır. Horkheimer ve Adorno için Doğu'da ilerleyen faşizm ("sarı tehlike") insanlık için önemli bir tehlikeydi – bunda geçmişteki deneyimleri de etkili olmuştu. Horkheimer'in, Amerika'nın Vietnam'a girmesini onaylamasının ardında, Çin'in komünist faşizminin ilerlemesi bulunuyordu (Stirk, 1992, s. 180). Bu yöndeki bir onaylama, zaten her şeyin yanlış olduğu bir dünyada yanlış bir eylemi onaylamak olduğu için Kuramın kendisine aykırıdır. Yine de bu, Horkheimer'in gericiliğe, liberalizme ya da Amerikancılığa saptığı şeklindeki açıklamaları haklı çıkarmaz. Horkheimer'in ifadesini doğru bulmamakla birlikte, gerçeği de saptırmamak nesnellik adına gereklidir. Horkheimer, Vietnam Savaşı konusundaki ifadelerini dile getirirken savaşın acımasızlığının da, Amerikan'ın bu savaşta demokrasi getirmek adına yürüttüğü şeklindeki aldatmacının da bilincindeydi ve bunları onaylamıyordu (Stirk, 1992, s. 180). Adorno ise 5 Mayıs 1969 tarihli Marcuse'ye mektubunda, Vietnam Savaşı hakkındaki görüşlerini, Horkheimer'in (1939, s. 78) "kapitalizm hakkında konuşmak istemeyenler faşizm konusunda sessiz kalmalıdır" ifadesini tersten formüle ederek dile getiriyor gibidir: "Eğer tepkin gerçekten buysa, o zaman sadece napalm bombalarının dehşetini protesto etmekle kalmamalı, aynı zamanda Vietkong'un sürekli olarak uyguladığı o tarifsiz Çin tarzı işkenceleri de protesto etmelisin. Bunu da gündemine almazsan, o zaman Amerikalılara yöneltilen protesto ideolojik bir karakter kazanır" (Adorno ve Marcuse, 1999, s. 119).

Adorno ve Horkheimer'in, o dönemki sosyalist ve komünist faşizme karşı oldukları açıktır. Çelişkilerinin bilincinde olmalarına rağmen, Amerikan'ın Vietnam'a girmesini belli bir yerde doğru görmüşlerdir. Yanlış olana karşı yanlış bir pratiğin böyle bir onaylanmış Kuramla çelişkilidir – negatif olanı olumlamanın çelişkisidir bu. Gericici, liberal gibi yorumlar aşırı olsa da, Adorno ve Horkheimer'in Vietnam konusunda Kuramla belli ölçüde çeliştiğini söylemek mümkündür.

Diğer bir çelişki ise Adorno ve Horkheimer'in 1968 öğrenci hareketleri konusunda oldukça tepki çeken tutumlarıdır. Onların 68 öğrenci hareketi hakkındaki tutumlarını

çözümlemek literatürün geniş ve konunun çetrefilli olması nedeniyle başlı başına bir makale konusu oluşturur. Yine de burada bu konu hakkında tartışmalı birkaç noktaya dikkat çekmek istiyorum. O dönem Almanya’ında neler olduğunu, Adorno ve Horkheimer’in tutumlarının ne olduğunu kavramak için meselenin tarihsel boyutuna bakmak gereklidir.

Öğrenci eylemlerinin yükselişe geçtiği yıllar olan 1967-1969 yıllarında Almanya için önemli bir gelişme Alman Nazi Partisi’nin yükselişe geçmesidir. Alman Nazi Partisi bu dönemde tüm Eyalet Parlamentolarına girebilmiştir. Önceki paragrafların birinde de söylediğim üzere, yeniden güç kazanan faşizm Adorno ve Horkheimer’ı endişelendirmekteydi. Ve faşizm yalnızca Doğu’da değil, bizzat Federal Almanya’da da ilerlemekteydi – Doğu’daki faşizm Federal Almanya’da da giderek ivme kazanmaya başlamıştı. Böylesine bir gelişmenin, faşizmin zulmünü deneyimlemiş olan Adorno ve Horkheimer için ciddi bir endişe kaynağı olduğu açıktır – ayrıca bu endişe, hareketin gelişimini de etkilemiştir. Bu endişe, 1933’ün yeniden canlanması ihtimâline yönelik bir endişedir. 1969’da Federal Almanya’da seçimler olacaktı ve bu seçimler giderek yaklaşıyordu. Güç kazanan Alman Nazi Partisi’nin yeniden iktidara gelmesi ciddi bir korku kaynağıydı. Faşizm tehlikesini sezenler bir şeyler yapmaları gerektiğinin farkındaydılar. Bu bağlamda, o dönem Almanya’ında birçok öğrencinin ve işçi sendikasının harekete geçmesinde diktatörlüğün yeniden inşası anlamına gelen “Olağanüstü Hâl Kanunları”nın (*Notstandsgesetz*) parlamentoda onaylanmaması için verilen ortak mücadele birleştirici nokta olmuştu. İşte Almanya’da öğrenci hareketinin ortaya çıkmasının ardında böyle bir tarihsel gerçeklik bulunmaktadır (Kraushaar, 1998).

Olağanüstü Hâl Kanunları’nın kabul edilmemesi için girişilen eylemler Kuram açısından iki temel öneme sahiptir. İlk olarak bu olaylar, Adorno ve Horkheimer’in öğrenci hareketine yönelik tutumlarını ortaya serer. Adorno ve Horkheimer’ı gerici, muhafazakâr, praksise sırtını dönmüş olarak yorumlayanlar (Bottomore, 2013; Kellner, 2013; Slater, 1998; Vandenberghe, 2016) onların öğrencilerle, işçi sendikalarıyla beraber Olağanüstü Hâl Kanunları’nın kabul edilmesine karşı 68 eylemlerine katıldıkları gerçeğine yer vermezler.⁵ O yüzden Adorno ve Horkheimer’ı gerici, muhafazakâr, praksise sırtını dönmüş olarak yaftalayan düşüncelerin, onların hareket için merkezî olan

⁵ Bu gerçeğe Adorno’nun (2020) 5 Mayıs 1969 tarihli söyleşisinden ulaşabilmek mümkündür. Bunun yanında Marcuse de (2020) – teorik farklılaşmaları da vurgulayarak – Adorno’nun öğrenci hareketinin yanında yer aldığını belirtir.

bir meseleye karşı eylemlerde yer almalarını nasıl açıklayacakları merak konusudur. Bunun anlamı Adorno ve Horkheimer’in belli gelişmelerden sonra öğrenci eylemlerine mesafe koymadıkları değildir; onların en başından beri eylemlere karşı olduklarını söyleyenlerin nesnel davranmadıklarını vurgulamaktır. Bu nedenle, Adorno’nun (2020), “Kısa süre önce *praksise* sırtımı dönmüş filan da değilim; aksine düşüncem *praksisle* her daim dolaylı bir ilişki içerisindedir” şeklindeki kendisine yöneltilen yaftalamalara karşı çıkışı haklıdır.

Gelgelelim bu olayların ikinci önemine. Sürdürülen ortak mücadeleye rağmen 1968 yazında Olağanüstü Hâl Kanunları kabul edildi. Bu, eylemlerin aldığı ciddi bir darbeydi. Bu darbeden sonra eylemlerin niteliği değişmeye başlamış, anti-otoriterlikle ön plana çıkan eylemler önemli ölçüde otoriter ve aşırılıkçı bir niteliğe bürünmüştür.⁶ Örgütlenmeler oluşturulmuş, şiddet içerikli eylemler yayılmış, silahlı mücadeleye girilmiş, kuramın ikinci plana düştüğü, salt eylemin önemli görüldüğü aksiyonizm öne çıkmıştır (Kraushaar, 1998). Adorno ve Horkheimer’a yöneltilen öğrenci eylemlerine muhalif oldular yönündeki suçlamalar bu andan sonrasında ilgilidir. Olağanüstü Hâl Kanunları’nın kabul edilmesinden sonra Almanya’da faşizm yine iktidara geçiyordu. Üstelik örgütlenmeler arasında Nazist veya Maoçu faşizme dayananların bulunduğu da bir gerçektir. Faşizmin hem iktidara geçtiği hem de kitle arasında yayılma riskinin bulunduğu bir ortamda, otoriter nitelik kazanan ve şiddete dayanan eylemler, Kuram açısından Eleştirel Kuramın yarattığı bilinçlenmeden doğacak olan doğru ve köktenci bir praksiyi temsil etmiyordu (Adorno ve Marcuse, 1999, s. 117-124).⁷ Bu nedenle Adorno (2020) Olağanüstü Hâl Kanunları’nın kabul edilmesinden sonra otoriter ve aksiyonist eğilim kazanan öğrenci hareketine karşı mesafeli durmuştur: “Olağanüstü Hal Yasaları’na [*Notstandsgesetze*] karşı eylemlere katılmışım ve ceza hukuku reformu alanında elimden geleni yaptım. Ne var ki, bir şey yapmakla üniversite bahçesinde yarı delirmiş halde sağa sola taş atmak arasında kati bir fark var.”

Eleştirel Kuram, önceki başlıkta belirttiğim üzere, köktenci bir praksis için gerekli olan bilinçlenmeyi sağlamada aracıdır. Ne var ki, faşizmin yeniden yükselişte olduğu bir

⁶ Anti-otoriteryan eğilim tamamen yok olup gitmemekle birlikte, aksiyonizmin ağır basması eylemlere otoriter bir eğilim kazandırmıştır. Yine de eylemlerin içerisinde, Rosa Luxemburg’a dayanarak kendilerini Marksist-Leninist aksiyonist örgütlere karşı olarak konumlandıran kendiliğindenciler (spontiler) anti-otoriterliği savunmaktaydı.

⁷ Marcuse de (2020) aynı sebeplerden ötürü (şiddete başvurulması, kitapların tahrip edilmesi vb. radikal eylemi yozlaştırıcı ve amacından saptırıcı tüm eylemler) eylemlerin bir boyutuna karşı çıkar.

ortamda, giderek otoriterleşen, şiddet içeriği kazanan ve silahlı mücadeleye dönüşen hareket, Adorno'ya ve hatta Marcuse'ye göre gerçek bir devrimci hareketi temsil etmemekle birlikte, faşizmin kendisini de besleyecektir. Adorno ve Horkheimer'in öğrenci eylemlerine mesafeliliği, önemli ölçüde faşizmin ve antisemitizmin belirginleşmesinden kaynaklanmaktadır. Diğer yandan bu eylemler yanlış yola saptırılmış, maksadını aşan ya da aksiyonizm nedeniyle teoriyi feda eden eylemler olarak görülüyordu. Bunun yanında ise hem Adorno hem Marcuse için öğrenci hareketleri, mevcut olanı kökten değiştirecek olan bir hareket değildi. Dolayısıyla, Adorno ve Horkheimer'in "belli gelişmelerden sonra" öğrenci eylemlerine belirtmiş olduğum nedenlerden ötürü mesafe koymaları Eleştirel Kuram ile pek de çelişki arz etmemektedir (Adorno, 2020; Adorno ve Marcuse, 1999; Bowie, 2013, s. 9-10; Claussen, s. 418-423; Marcuse, 2020).

Adorno ve Horkheimer'in tutumları Eleştirel Kuram ile çelişki teşkil etmese de, bu sefer çelişki pratikte tezahür etmiştir. Adorno ve Horkheimer'in karşı oldukları şiddet içerikli otoriter eylemler, köktenci bir değişiklik getirmese de, güç kazanmakta olan Alman Nazi Partisi'nin iktidara gelmesini engellemede etkili olmuştur. Parti'nin oyları %5'in altında kalmıştır. Böylece eylemler Federal Almanya'nın o dönem sağa kaymasını önlemiştir (Kraushaar, 1998). O dönemde Adorno'nun, eylemlerin faşizm ortamına yarayacağı yönündeki korkusu doğru çıkmamıştır. 1969 yazında Marcuse'ye vefatından önce gönderdiği son mektubunda Adorno, eylemlerin bu etkililiğini kabul eder: "Öğrenci hareketinin faziletlerini küçümseyecek son kişiyim ben: topyekûn bir sıkıdüzen dünyasına pürüzsüz geçişi sekteye uğratmıştır" (Adorno ve Marcuse, 1999, s. 128). Yine de Adorno, sürmekte olan eylemlerin faşizmin oluşması için gerekli olan ortamın yaratılmasında aracı olabileceği korkusunu sürdürüyordu. "Sekteye uğratmıştır" ifadesi de, Adorno'nun eylemlerin bu durumu engellemede köktenci olamayacağına yönelik inancının bir göstergesidir.

Bu noktada, şiddete dayanan eylemlere karşı çıkmak, dolaysız pratiğe karşı olan Kuramla uygunluk gösterse de, eylemlerin Kuramla çelişkili olan yanları konusunda Adorno, Horkheimer, Marcuse birleşip öğrencileri bilinçlendiremezler miydi?⁸ Şüphesiz

⁸ Üstelik bu herhangi bir eylem modeli önermek olmayacağı için Kurama da ters düşmezdi.

böyle bir girişime niyetleniliyordu. Marcuse 21 Temmuz 1969 tarihli Adorno'ya mektubunda şunları söylüyordu:

Frankfurt ve Hamburg'da vuku bulduğunu kulaktan duyma öğrendiğim cambazlıkları ben de senin gibi kınanır buluyorum. "Üniversiteyi yıkın" sloganına karşı kamuoyu önünde yeterince mücadele ettim, bunu bir intihar eylemi olarak görüyorum, işte tam da böyle bir durumda harekete yardımcı olmanın bizim görevimiz olduğuna inanıyorum, hem teorik olarak, hem de onu baskı ve karalamaya karşı savunarak (Adorno ve Marcuse, 1999, s. 126).

Bu meseleleri tartışmak için Adorno, Horkheimer ve Marcuse bir araya gelmeyi planlıyorlardı. Fakat Adorno'nun sağlık sorunları ve buluşma mekânı seçmede uzlaşamamaları, bu buluşmanın gerçekleşmesini engelledi. Her şeyden öte, Marcuse'nin Kurama uygun makûl ifadeleri, mektubundan iki hafta sonra Adorno'nun vefatıyla havada kaldı. Marcuse ve Horkheimer arasındaki çalkantılı ilişkide aracılık görevi gören Adorno'nun vefatıyla da erken dönem sona erdi.

Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, çelişkiler ve pürüzlerin bulunmasıyla birlikte, Adorno ve Horkheimer'ı Marksizme ve praksiye sırtını dönmüş muhafazakâr ya da gerici düşünürler olarak görmek kastî ya da kasıtsız hatalı bir yorumdur.⁹ Ancak yorumcular – ve bunun yanında özellikle o dönemki basın – onları kendileriyle hiç de ilgisi olmayan bu tür şeylerle yaftalayarak Marksist Kuramın sonunu ilân ettiler (Bottomore, 2013; Kellner, 2013). Ne var ki, negatif koşulların ağırlaştığı günümüz tarihsel-toplumsal gerçekliği içerisinde, Kuramın sonunu ilân etmeye değil, onun çelişkilerini de tartışmaya açarak, radikal eleştiriyi ve dolayısıyla Eleştirel Kuramı bütünlüklü olarak yeniden tesis etmeye ihtiyaç vardır.

Bu yazıyı kaleme aldığım süre zarfında Boğaziçi eylemlerinin çıkması ilginç bir tesadüftü. Yazının birçok kısmından hareketle bu eylemleri yorumlamak ve öğrenci eylemleri ve praksis meselesine yönelik çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Tekrar edersek, teori ve pratiğin birbirinden kopuk olması, Kuramın kendisine aykırıdır. Eleştirel

⁹ Bununla birlikte onların sosyalizme olan ilgileri Kuramın ilk zamanlarındaki gibi de değildir. Bir zamanlar ilgi duydukları sosyalizme, 1930'lardan itibaren faşizm deneyimleri nedeniyle mesafeye koydukları da bir gerçektir. Kuramdaki bu değişime rağmen, mevcut olanın radikal eleştirisi devam etmiştir. Kuramda merkezî öneme sahip olan radikal eleştirinin varlığını koruması nedeniyle, Kuramda baskın hâle gelen anti-faşizm eğilimini bir sapma ya da kopma olarak değil, Kuramın içeriğinin değişen tarihsel-toplumsal gerçekliğe göre yeniden biçimlenmesi olarak okumak daha uygun olacaktır. Çünkü Kuram 1930'lı yıllarda ortaya konup donuklaştırılmamıştır. O günden bu yana Kuram değişen gerçeklikle bağlantılı olarak sürekli olarak geliştirilmektedir. Kuramın 30'lu yıllardaki hâlini öz, sonraki yıllardaki durumunu ise sapma ya da kopma olarak okumak (Kellner, 2013), Kuramın gerçeklikle ilişki hâlindeki tarihsel gelişimini yeterince kavrayamamaya yol açacaktır.

Kuram, eleştirel düşüncenin köktenci bir pratiğe dönüşmesinde bir araçtır yalnızca. Eleştirel Kuramı kötümser ya da karamsar olarak sunanların aksine (Vandenbergh, 2016), Kuram, “başka olan”ın inancın yitip gittiği negatif bir dünyada hâlâ umudun bulunduğunu söyler. Değişim için her zaman umut vardır. Felsefe, bu umudun korunması için mücadele etmelidir. Çünkü umutsuzluğa karşı umut, “başka olan”ı mümkün kılma potansiyeli sağlar: "Yine de, gerçekliği olumsuzladığı için ondan kopmuş olan umut, sonuçta hakikatin görünmek için büründüğü tek biçimdir. Umut olmasaydı, hakikat fikrinin düşünülmesi bile imkansızlaşır: Varoluşun kötü olduğunu gördükten sonra sırf görülmüş olduğu için onu hakikat ilan etmekse en büyük hakikatsizliktir" (Adorno, 2017, s. 103).

Hem Türkiye’de hem dünyada – eski dönemlere oranla daha güçsüz olsa da – eylemlerin sürdüğü bir dönemde, eleştirel düşüncenin praksise dönüşmesini istiyorsak eğer, bugün eskiden olduğundan daha fazla umuda ve ütopya ihtiyacımız var. Sosyal felsefenin günümüzdeki görevi mevcut olanın utanmaz adaletsizliğini ve eşitsizliğini göstermek olduğu kadar, “başka olan”ın gidecek olan yolun düşünsel temelini sağlamak ve eleştirel praksisin yanında yer almaktır. Hem toplumumuzda hem dünyada, adaletsizliğin kol gezdiği, bireyin özerkliğinin kapsandığı ve mevcut olanın kendisini mutlak hakikât olarak sunduğu bir dönemde karamsarlığa değil, en çok umuda ve ütopya ihtiyacı vardır. O nedenle sosyal felsefe, adaletsizliğe karşı olduğu kadar umudun ve başka olanın yanında olmalıdır.

Aklın Sönükleştiği Bir Dünyada Eleştirel Kuram

Aklın sönükleştiği bir dünya, tam olarak eşitlik, özgürlük, adalet düşüncesinin piyasa güçlerinin ellerine teslim edildiği bir döneme denk düşer. Teoride eşitliği ve adaleti savunanlar, bu idelerin nesnel içeriğini alaşağı ederek öznellekle doldürmüşlerdir. Teoride eşitliği savunanlar her tür eşitsizliğin, adaleti savunanlar her tür adaletsizliğin öncüsü olmuştur. İşte, nesnel hakikâtin belli sınıflar, gruplar, partiler tarafından feshedilişi, aklın ışığını kaybettiği bir dünyayı ifade eder.

Akıl tutulması (eclipse of reason) ifadesinin anlamı böyle bir dünyayı tasvir etmede oldukça elverişlidir. Ay, karanlık bir dünyaya ışık verir. Işık ise aydınlığı yayar ve insanın yolunu bulmasına aracı olur. Gece karanlığında yolumuzu bulmamızı sağlayan, eğer etrafta hiçbir yapay ışık yoksa, ay ışığıdır. Ancak ay tutulur ve ışığını kaybederse dünya tamamen karanlığa gömülür ve insanlar da gidecekleri yolu kaybederler. İşte akıl

tutulması tam olarak bunu ifade eder. Doğru yolu bulmamızda bize ışık olan akıl, eğer tutulursa, dünya karanlığa gömülür. Böyle bir dünyada doğrunun ne olduğu, doğruya nasıl ulaşılacağı gibi soruların yanıtları muğlaklaşır. Artık ne doğru vardır, ne de doğrunun ölçütünü belirleyecek olan bir akıl. Bundan böyle doğrunun yolunu gösterecek bir akıl kalmamıştır.

Küresel kapitalizm, neoliberalizm ve bunların kılıfı olan postmodernizmin (Erbaş, 2016; Güney, 2006) hüküm sürdüğü bir dünya karanlığa gömülmüştür. Postmodern düşüncede eleştiri yozlaşmıştır; eleştiri, saldırganlık ve yıkıcılıkla karıştırılmıştır. Postmodern yazın da eleştireldir ama aynı zamanda bundan daha fazlası olarak da saf bir yıkıcıdır; çünkü nesnel aklın kendisine de ihanet etmiştir. Adorno ve Horkheimer'ın inatla korumak için çabaladığı akıl, postmodern düşüncede yıkılıp geçilmesi gereken tahakkümün tek kaynağı olarak görülmüş; böylece *daimon* bu dünyayı terk etmiştir.¹⁰ Böyle bir dünyada doğruluk, adalet, özgürlük tekel altına alınmıştır.

Postmodernizmin gerek nesnelcilik, gerek bilim, gerek akıl karşıtlığı, doğrunun kriterlerinin öznelliğin egemenliğine devredilmesine ve böylece doğrunun yolunun kaybolmasına yol açmıştır. Öznel aklın zafere erdiği bir dünyada insanlığın ve doğanın korunması için gerekli savunuyu yapacak idelerin hepsinin içi boşaltılmıştır:

Öznelci görüş geçerli olunca, düşünce de herhangi bir amacın kendi içinde değerli olup olmadığını belirleyemez olur. Ülkülerin benimsenebilirliği, eylem ve inançlarımızın ölçütleri, ahlak ve siyasetin temel ilkeleri ve bütün önemli kararlarımız, aklın dışındaki etmenlere bağlı duruma gelir. Bunların eğilimlerin, mizaçların sonucu olduğu kabul edilir; pratik, ahlaki ya da estetik kararlarda doğruluktan söz etmek anlamsızlaşır (Horkheimer, 1998, s. 58).

Bu türden bir öznellik, görecilik ile ilişki hâlinindedir (Horkheimer, 1935, s. 167-168). Görecilik herkes adına geçerli olan doğruların olmadığını, evrensel bir hakikâtin aksine hakikâtin göreceli olduğunu savunur (Cevizci, 1999, s. 383). Nesnel doğrunun yadsındığı bir ortamda doğrunun kendisi öznelliğe indirgenmiştir. Günümüz hakim düşünsel atmosferini de işte bu öznellik ve görecilik oluşturur. Ne var ki, "Hakikât gerçekten öznelliğin kendisi olsaydı, düşünce öznenin tekrarından ibaret olsaydı, bütün hükmünü kaybederdi. Öznenin varoluşsal olarak yüceltilmesi, öznenin anlamaya

¹⁰ Postmodern düşüncenin aksine Eleştirel Kuram bilim karşıtı değildir. "Eleştirel Teori öncelikle terimin dar anlamında bir bilimdir" (Spurk, 2008, s. 220). Horkheimer ve Adorno, modern bilim anlayışını eleştirir de özgürlük, adalet gibi temel ilkelere bağlıydı. Postmodernizm ise akıl ve bilim karşıtlığıyla bu ilkelerin öznelliğe feda edilmesine yol açmıştır.

başladığı şeyi özne uğruna eler. Böylelikle, kendini üstün gördüğü göreciliğe teslim olur ve özneyi saydamsız bir arıziliğe indirger” (Adorno, 2016, s. 124).

Diyalektik de, postmodernizm gibi mutlakçılığa karşı çıkar; fakat bunu, onun karşı konumu olan göreciliği savunarak değil, hem mutlakçılığın hem göreciliğin hakikâtsizliğini ortaya sererek yapar (Adorno, 2016, s. 43). Mutlakçılık kadar görecilik de mevcut olanı olumlayan öğeleri üstünde taşır. Bu nedenle mutlakçılığın esaslı bir eleştirisi, onun karşı konumunu savunmaktan değil, her iki kutbun da radikal eleştirisini sunmaktan geçer. Mutlakçılık, tek başına savunulduğunda tek hakikât iddiası nedeniyle faşizme, tek başına görecilik savunulduğunda ise kaypak zemini nedeniyle hakikâtsizliğe vardırır.¹¹

Aklın sönüklediği, dünyanın karanlığa gömüldüğü tarihsel bir dönemde felsefe, nesnel olana sahip çıkarak ışığın sönmemesi ve daha da parlaklaşması için çabalamalıdır. “Uygarlığın adalet, eşitlik, özgürlük gibi büyük idealleri ne kadar çarpıtılmış olursa olsun, doğa, kendine uygulanan eziyete bu kavramlarla karşı çıkmaktadır” (Horkheimer, 1998, s. 183). Koflaştırılmış olan bu kavramlar, ideolojik içerimlerini bir kenara atıp yeniden felsefenin – başka olan için düşünsel temel sağlayacak olan felsefenin – kavramları olarak yeniden değerlendirilmelidirler.

İnsanların, doğanın, alt sınıfların, ötekileştirilmişlerin değersizleştirildiği bir düzende felsefe başka olanın yollarını aramak zorundadır – doğrudan eylem modeli sunmasa bile böyledir bu. Kuram her zaman eyleme imkânını hesaba katar. Eylem yoluyla başka olana ulaşmada düşünsel temel sağlamak amacıyla da – öznel olanla diyalektik ilişki içerisinde – nesnel olanın gerekliliğini savunur. Bu nedenle Kuram, diyalektik materyalizm temelinde doğruluğun, adaletin, özgürlüğün, eşitliğin ve tekilin özerkliğinin savunusunu dert edinir. Nihayetinde sosyal felsefenin görevi, teori ve pratik arasındaki diyalektik ilişkiden hareketle, sömürü ve tahakkümün kaynağı olan düzene mesafeli durarak, başka olan için gerekli düşünsel temeli sağlamak ve bu yolda bilinçlilik yaratıp umutları korumaktır:

Günümüzdeki ödevimiz, gelecekte kuram ve kuramdan gelişen eyleme yeteneğinin, gündelik rutinin belki de bütün sorunu yeniden unutmaya eğilimini

¹¹ Bununla birlikte, diyalektiğe sadık kalan bir felsefe, her iki konumu da bütünüyle reddetmez. Böyle bir felsefe, her iki karşıt görüşün de kendi içinde görece bir doğruluk barındırdığını kabul eder (Horkheimer, 1940, s. 468).

hızlandırdığı barışın ileri bir döneminde bile, bir daha asla yitmemesinin güvencesini sağlamaktır. İnsanlığın günümüzün korkunç olayları yüzünden bütünüyle cesaretini kırmaması için, toplumun insana yakışır, barışçıl ve mutlu bir geleceğine duyulan inancın yeryüzünden silinmemesi için savaşmalıyız (Horkheimer, 1940, s. 484).

Sonuç

Eleştirel Kuramın, sosyal felsefenin görevlerini saptamaya çalıştığı yıllar, öznelere negatif koşulların ağırlığını fazlasıyla hissettiği yıllara denk düşer. İçinde bulunduğumuz dönemi de göz önünde bulundurunca benzer bir durumla karşı karşıya olduğumuz anlaşılır. Böyle bir ortamda Kuramın, felsefenin ne yapması gerektiğine dair fikirlerini yeniden gündeme almak, Kuramın yeniden bütünlüklü tesisini sağlamada adım atmak için önemlidir.

Burada yazılanların bir yorumlayıcı şema olduğunu belirtmek gerekir. Eleştirel Kuramın yeniden bütünlüklü tesisi için yöntem meselesini de tartışmak ve inceleme nesnesinin nasıl araştırılacağı sorusunu da gündeme almak gereklidir. Elbet bunlar başka bir çalışmanın konusudur. Bununla birlikte, günümüzde Eleştirel Kuram ile içinde bulunduğumuz tarihsel gerçekliğin nasıl kavranacağı sorusu, Kuramı dert edinenler için yeni tartışmalar açacaktır. Bu yeni tartışmaları açabilmek için ise Kuramın çelişkilerini de tartışmak gereklidir. Erken dönem Kuramdaki teori ve pratik tartışması günümüzdeki önemini hâlâ koruyorsa da, birtakım çelişkilerinin de bulunduğu açıktır. Günümüz tarihsel-toplumsal gerçekliğinde teori-pratik ilişkisini sağlıklı şekilde tartışmak adına, 68 olayları karşısında Adorno, Horkheimer ve Marcuse'nin duruşları daha detaylı bir araştırmayı gerektirmektedir. Bunun yanında nesnel bir tavırla Kuramın yetersiz kalacağı noktaları detaylıca tespit etmek ve Kuramı bu eksiklikler doğrultusunda güncellemek, Kuramı bütünlüklü bir şekilde yeniden tesis etmek için önemli bir adım olacaktır.

Eleştirel Kuramın yeniden dile getirilmesi yönündeki istek, ıstıraba ses verme isteğidir. Sömürünün ve tahakkümün küreselleştiği bir dönemde tekilin varoluşu tehlike altındadır. Bunun yanında, sömürü ve tahakkümle birlikte gözetimin de arttığı bir dünyada tekil varoluş kadar öznelere "biz" olabilme imkânları da büyük ölçüde tehlikeydedir. Gözetim, başka olan için birlik olacak her türden "biz"i denetim altında tutmanın bir aracıdır. Felsefe, doğrudan eylem modeli sunmayacak olsa bile, başka olanın imkânlılığını tartışmaya açmak zorundadır. Bu sayede felsefe, toplumsal çelişkilerin

aşılmasını sağlayacak düşünsel temeli sağlamış ve insanların bilinçlenmesinin önünü açmış olacaktır.

Eğer sosyal felsefe, toplumsal çelişkilerin aşılmasını ve başka olanın imkânlılığını sorgulamayı hedefliyorsa, radikal eleştiri onun yöntemi olacaktır. Eleştirinin susturulduğu bir ortamda Kuramın yeniden konuşmasının vakti gelmiştir – ve bu fırsat kaçırılmamalıdır. Felsefe, bugün, onu susturanlara karşı hakkaniyetli eleştirinin yanında yer almak zorundadır. Bu nedenle o, adaletsizliğin, özgürlüksüzlüğün, eşitsizliğin karşısında ve başka olana yönelik umudun ve doğrunun yanında yer almalıdır.

Dünyayı değiştirme çabalarının yenik düştüğü günümüzde, burada yazılanları, birilerinin işitmesini, bir şişe içerisinde denize atılan bir mektup misali, ümit etmekten başka bir çare bulunmamaktadır. Aklın parlaklığını yitirdiği şu zamanlarda, felsefenin en önemli görevi, aklın pratik alandaki çelişkisinin, toplumsal yaşamda ve doğa alanında ne tür acılara yol açtığıнын sesi olmasıdır. Tüm bu nedenlerle, kendisini susturanlara karşı felsefe, her daim mevcut olanın aşılmasının yollarını arayacak, bu yolda mevcut olanı olumlayan düşünceleri ifşa edecek ve adaletsizliğin, özgürlüksüzlüğün ve ıstırabın sesi olacaktır.

Kaynakça

- Adorno, T. W. (2003). “Neden Hâlâ Felsefe” Ali Kaftan (Çev.). *Cogito*. (36), 184-199.
- Adorno, T. W. (2016). *Negatif Diyalektik*. Şeyda Öztürk (Çev.). İstanbul: Metis.
- Adorno, T. W. (2017). *Minima Moralia: Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar*. Orhan Koçak/Ahmet Doğukan (Çev.). İstanbul: Metis.
- Adorno, T. W. (2020). “Theodor Adorno ile Söyleşi” Utku Özmakas (Çev.). *Siyasal İktisat*. <https://www.siyasaliktisat.com/post/adorno-ile-soylesi-spiegel-ozmakas> Son erişim tarihi, 20.01.2021.
- Adorno, T. W./Horkheimer, M. (2014). *Teori ve Pratik Üzerine*. Orhan Kılıç (Çev.). İstanbul: Metis.
- Adorno, T. W./Marcuse, H. (1999). “Alman Öğrenci Hareketi Üzerine Bir Mektuplaşma” Ahmet Doğukan (Çev.). *Defter*. (37), 115-129.
- Benhabib, S. (2008). Feminizm ve Postmodernizm: Huzursuz Bir İttifak. Seyla Benhabib/Judith Butler/Drucilla Cornell/Nancy Fraser (Haz.), *Çatışan Feminizmler: Felsefi Fikir Alışverişi* (s. 25-43). İstanbul: Metis.
- Bonfeld, W. (2013). *Yıkıcı Akıl ve Olumsuzlama: Devlet, Sermaye ve Sınıf*. Özgür Yalçın (Çev.). İstanbul: Otonom.

- Bottomore, T. (2013). *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*. Ümit Hüsrev Yolsal (Çev.). İstanbul: Say.
- Bowie, A. (2013). *Adorno and the Ends of Philosophy*. Cambridge: Polity.
- Bumin, T. (2019). *Hegel*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Cassegård, C. (2017). "Eco-Marxism and the Critical Theory of Nature: Two Perspectives on Ecology and Dialectics" *Distinktion: Journal of Social Theory*. 18(3), 314-332.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma.
- Çelebi, A. (2001). "Risk ve Olumsuzluk: Sosyal Teori-Sosyal Felsefe İlişkisini Anlamaya Yönelik İki Anahtar Kavram" *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 56(1), 23-52.
- Claussen, D. (2012). *Son Deha: Theodor W. Adorno*. Dilman Muradoğlu (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.
- Dellaloğlu, B. (2018). *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum*. İstanbul: Say.
- Deranty, J. P. (2021). Critical Theory and/as Political Philosophy. Paul Giladi (Ed.), *Hegel and the Frankfurt School: Traditions in Dialogue* (pp. 267-296). New York: Routledge.
- DİSK-AR (2019). *Sendikalaşma Araştırması: Türkiye'de Sendikalaşma, Toplu İş Sözleşmesi Kapsamı ve Grevler (2013-2019)*. İstanbul: DİSK.
- Eagleton, T. (2011). *Postmodernizmin Yanılsamaları*. Mehmet Küçük (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Eckersley, R. (1997). *Environmentalism and Political Theory: Toward an Ecocentric Approach*. London: UCL.
- Erbaş, H. (2016). Modernden Anti-Moderne Bilim: Türkiye Örneğinde 'Sosyal Bilimlerin Krizi' ve Sonrası. Tanıl Bora (Ed.), *Paylaşımalar: Üniversite, Bilgi, Üretim* (s. 95-137). İstanbul: İletişim.
- Faulkner, N. (2014). *Marksist Dünya Tarihi: Neandertallerden Neoliberallere*. Tuncel Öncel (Çev.). İstanbul: Yordam.
- Foster, J. B. (2006). *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*. Çiğdem Çıdamlı (Çev.). İstanbul: Devin.
- Foster, J. B. (2008). *Savunmasız Gezegen: Çevrenin Kısa Ekonomik Tarihi*. Hasan Ünder (Çev.). Ankara: Epos.
- Foster, J. B. (2011). *Tekelci Finans Sermayesi*. Hakan Tanıttıran (Der.). İstanbul: Kalkedon.
- Fraser, N. (2008). Sahte Karşısavlar: Seyla Benhabib ve Judith Butler'a Yanıt. Seyla Benhabib/Judith Butler/Drucilla Cornell/Nancy Fraser (Haz.), *Çatışan Feminizmler: Felsefi Fikir Alışverişi* (s. 68-85). İstanbul: Metis.
- Güney, A. (2006). "Postmodern İdeoloji, Siyasetten Arındırma Süreci ve Türkiye'de Siyaset" *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. (61), 175-200.

- Habermas, Jürgen. (2002). *Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbetleri*. Medeni Beyaztaş (Çev.). İstanbul: Bakış.
- Han, B. C. (2020). *Psikopolitika: Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri*. Haluk Barışcan (Çev.). İstanbul: Metis.
- Harvey, D. (1997). *Postmodernliğin Durumu*. Sungur Savran (Çev.). İstanbul: Metis.
- Horkheimer, M. (1935). Hakikat Sorunu Üzerine. Şebnem Sunar (Ed.), *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* (s. 167-211). İstanbul: Yapı Kredi.
- Horkheimer, M. (1936). Otorite ve Aile. Şebnem Sunar (Ed.), *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* (s. 215-288). İstanbul: Yapı Kredi.
- Horkheimer, M. (1937). Geleneksel ve Eleştirel Kuram. Şebnem Sunar (Ed.), *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* (s. 339-398). İstanbul: Yapı Kredi.
- Horkheimer, M. (1939). The Jews and Europe. Stephen Eric Bronner/Douglas Kellner (Ed.), *Critical Theory and Society: A Reader* (pp. 77-94). New York: Routledge.
- Horkheimer, M. (1940). Felsefenin Toplumsal İşlevi. Şebnem Sunar (Ed.), *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* (s. 466-484). İstanbul: Yapı Kredi.
- Horkheimer, M. (1993). The Present Situation of Social Philosophy and the Tasks of an Institute for Social Research. G. Frederick Hunter (Ed.), *Between Philosophy and Social Science: Selected Early Writings* (pp. 1-15). Cambridge, Mass.: The MIT.
- Horkheimer, M. (1998). *Akil Tutulması*. Orhan Koçak (Çev.). İstanbul: Metis.
- Horkheimer, M. (2009). *Alacakaranlık*. İlknur Aka (Çev.). İstanbul: Kırmızı.
- Horkheimer, M./Adorno, T. W. (2015). *Sosyolojik Açılımlar*. Mehmet Sezai Durgun/Adnan Gümüş (Çev.). Ankara: BilgeSu.
- Kellner, D. (2013). Frankfurt Okulu'nu Yeniden Değerlendirmek: Martin Jay'in Diyalektik İmgelem'inin Eleştirisi. Hüseyin Emre Bağcı (Ed.), *Frankfurt Okulu* (s. 135-165). Ankara: Doğu Batı.
- Kızılcılık, S. (2008). *Frankfurt Okulu*. Ankara: Anı.
- Kraushaar, W. (1998). "Almanya" da 68 Gençlik Hareketi" *Birikim Dergisi*. 109(5), 64-76.
- MacGregor, S. (2007). Refah Devleti ve Neoliberalizm. Alfredo Saad-Filho/Deborah Johnston (Ed.), *Neoliberalizm: Muhalif bir seçki* (s. 236-247). İstanbul: Yordam.
- Marcuse, H. (2020). "Adorno Üzerine Düşünceler" Toros Güneş Esgün (Çev.). *Vira Verita*. <https://viraverita.org/yazilar/marcuse-adorno-uzerine-dusunceler> Son erişim tarihi, 14.02.2021.
- Marx, K., (1979). Grundrisse: Ekonomi Politigün Eleştirisi İçin Ön Çalışma. Sevan Nişanyan (Çev.). İstanbul: Birikim.
- Offe, C. (1985). New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics. Claus Offe (Ed.), *Institutionen, Normen, Bürgertugenden* (pp. 255-294). Wiesbaden: Springer VS.

- Okyayuz, M. (2014). Faşizm. Gökhan Atılğan/Erden Attila Aytekin (Haz.), *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler* (s. 409-422). İstanbul: Yordam.
- Palley, T. I. (2007). Keynesçilikten Neoliberalizme: İktisat Biliminde Paradigma Kayması. Alfredo Saad-Filho/Deborah Johnston (Ed.), *Neoliberalizm: Muhalif bir seçki* (s. 42-58). İstanbul: Yordam.
- Saraçoğlu, C. (2014). Sosyal Demokrasi. Gökhan Atılğan/Erden Attila Aytekin (Haz.), *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler* (s. 363-378). İstanbul: Yordam.
- Saraçoğlu, C. (2017). “Sağ Popülizm ve Faşizm Üzerine Yöntemsel Bir Tartışma: Küresel Örüntüler ve Ulusal Özgüllükleri Birlikte Anlamak” *Praksis Dergisi*. (44-45), 1081-1104.
- Schmidt, A. (2014). *The Concept of Nature in Marx*. Ben Fowkes (Trans.). London: Verso.
- Slater, P. (1998). *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi, Marksist Bir Yaklaşım*. Ahmet Özden (Çev.). İstanbul: Kabalcı.
- Spurk, J. (2008). *Toplumsal Aklın Eleştirisi: Frankfurt Okulu ve Toplum Teorisi*. Işık Ergüden (Çev.). İstanbul: Versus.
- Stirk, P. M. (1992). *Max Horkheimer: A New Interpretation*. Hempel Hempstead, Herfordshire: Harvester Wheatsheaf.
- Therborn, G. (2019). Frankfurt Okulu. Emre Bağce (Ed.), *Frankfurt Okulu* (s. 19-54). Ankara: Doğu Batı.
- Vandenbergh, F. (2016). *Alman Sosyolojisinin Felsefi Tarihi*. Vefa Saygın Ögütle (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Wood, E. M. (2007). *Marx'a Dönüş*. Elif Dinçer (Çev.). İstanbul: Kalkedon.